

Ilona Janyšková*

Etymologické oddělení Ústavu pro jazyk český
Akademie věd České republiky
Brno

Ruská metrologická terminologie

Рес.: Г. Я. Романова, **Объяснительный словарь старинных русских мер.**
– Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2017. – 304 с.¹

Slovník představuje přehled ruské metrologické terminologie od jejích počátků až do roku 1918, kdy byl přijat dekret o zrušení tradiční ruské metrologické terminologie a jejím nahrazení mezinárodním metrologickým systémem (řada původních lidových názvů ovšem přežívá až do současnosti). Slovník obsahuje názvy délkových, plošných a objemových měř, názvy jednotek váhy a časové míry a rovněž výrazy, které na první pohled nepatří k jednotkám měř, nicméně slouží k označení jistého množství potravin, výrobků apod., proto je autorka uvádí. Pozornost je věnována i cizím jednotkám měř, exotismům, které se vyskytují zejména v překladech cestopisů, které zaznamenávají postřehy Rusů putujících po cizích zemích.

Hlavním zdrojem materiálu pro tento slovník byly vedle výkladových, historických a nářečních slovníků také kartotéky některých slovníků (*Словарь русского языка XI–XVII вв.*, *Словарь русского языка XVIII в.*, *Словарь русских*

* PhDr. Ilona Janyšková, CSc., Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences, Department of Etymology, Brno, Czech Republic.
e-mail: ilona.janyškova@ujc.cas.cz.

¹ Příspěvek vznikl v rámci projektu č. 18-02702S *Staroslovenské dědictví v staré češtině* financovaného Grantovou agenturou České republiky.

народных говоров aj.), různé archivní písemnosti a rovněž četné práce z oblasti historické lexikografie, etnografie i umělecké literatury. Kniha obsahuje předmluvu (str. 4–11), soupis zkratk pramenů a literatury (ten uvádí téměř 1 000 položek), slovník (str. 61–286) a přílohy včetně ilustrací (str. 287–291).

Struktura hesel je jednotná, každé heslo má dvě části; v první části je uvedeno záhlaví hesla a jeho varianty s gramatickými údaji, následuje význam heslového slova a jeho exemplifikace z památek 11.–18. stol., uvedeny jsou doklady z nářečí a z krásné literatury 19.–20. stol. V rámci hesel se objasňují i metrologická sousloví (např. *московский локоть* ‘официальная мера длины, принятая в Московском государстве’, *мера боровицкая / важская / валдайская / елецкая / костромская / любимская / могилевская / смоленская* и т. п. ‘местные единицы измерения сыпучих тел, а также соответствующие им мерные сосуды’). Za každým kontextem je uvedena zkratka památky, slovníku či uměleckého díla, strana nebo list rukopisu i datum vzniku památky. V druhé části hesla jsou údaje o původu heslových slov, o sémantickém vývoji slova, údaje historicko-etnografického charakteru, informace o geografickém rozšíření slova. Pozornost je věnována rovněž frazeologismům, příslovím apod., v nichž jsou uchovány názvy starých jednotek měření, které se v současné době již nepoužívají. Rozsah hesel je různý, od několikařádkového hesla až po hesla velmi rozsáhlá (např. heslo *сажень* ‘народная мера длины в размах рук (или в длину шага), а также созданная на ее основе официальная мера, величина которой была различна в разных местностях и в разное время’ má přes 10 stran).

Jak známo, úplně nejstarším měřidlem bylo lidské tělo, respektive jeho jednotlivé části, jako je např. *локоть* ‘мера, соответствующая длине руки от локтя до конца среднего пальца’, *пядь* ‘расстояние между концами растянутых большого и указательного (или большого и среднего) пальцев руки как бытовая мера длины’, *рука* ‘мера длины, равная ширине сжатой в кулак ладони’, *сажень* ‘народная мера длины в размах рук (или в длину шага)’, *ноготь* ‘небольшая протяженность в толщину ногтя’ aj. Názvy měř jsou spojeny například s pohybem těla (srov. *шаг* ‘мера длины, равная шагу’), s pracovní činností (např. *гон* ‘мера, равная длине борозды, которую пахарь проходил в одну сторону от поворота до поворота’), s předměty používanými k měření (např. *веревка, верва, вервь, веревь* ‘условная заранее оговоренная мера длины, которой размерялась пахотная земля и покосы’, *кол* ‘мера земли при разделе пахотной земли или сенокосных угодий’, *шесть* ‘условная линейная мера разной длины на разных территориях в три сажени, в две сажени, в сажень’), s pracovním nářadím (*весло* ‘мера для измерения глубины воды’, *косье* ‘мера, равная длине рукоятки косы’). Názvy měř pozemků jsou rovněž pojmenovány podle nářadí nebo jeho částí (např. *пflug* ‘мера земельной площади (равнялась 8 десятинам)’, *соха* ‘единица податного обложения

v Русском государстве XIV–XVII vv.; количество земли, которое полагалось в соху, зависело от принадлежности земли и от ее качества’), v pozdějším období jsou pro měření pozemků častější názvy obsahující číslovku (např. *десятина* ‘мера земельной площади, официально установленный размер десятины составлял 2400 кв. сажень – 80 саж. × 30 саж.’). Jako jednotky objemu vystupují pro označení malého množství výrazy typu *горсть* ‘количество чего-л. сыпучего, захватываемое ладонью с сжатыми пальцами’, pro množství větší se používají názvy nádob, např. *кадь* ‘сосуд из досок, скрепленных обручами, как народно-бытовая мера чего-л. сыпучего или жидкого, помещающегося в таком сосуде’, *бочка* ‘бочка как тара для хранения и мера при продаже разного рода продуктов и товаров (различной вместимости по регионам)’, *ведро* ‘основная на Руси единица измерения жидкостей (имела разный объем в разное время)’ aj.

Jak již bylo výše uvedeno, vyskytuje se v knize řada výrazů přejatých z jiných jazyků; z němčiny je přejato např. *голважня* ‘мера соли (ок. 200 г)’, z angličtiny např. *фут* ‘мера длины, первоначально соотносимая с длиной ступни’, z francouzštiny např. *тоаз*, *тоуз* ‘starinná francouzská мера, туаз’, z řečtiny např. *литра* ‘византийская мера веса, византийский фунт’, *талант*, *таланто* ‘древнегреческая мера веса и денежно-расчетная единица’, tureckého původu je např. *контарь*, *кантарь*, *кендарь*, *кентарь* ‘мера веса (в русских документах от 2,5 до 3 пудов)’, arabsko-tureckého původu je *безмен* ‘мера веса, равная 2,5 фунтам, ок. 1 кг.’ aj.; staroruské *пролетие* ‘весна, начало года’ se vysvětluje jako přejetí z jihoslovanských jazyků. Polština byla často prostředníkem přejetí např. z latiny, srov. *квартарь* ‘мера объема жидкости и сыпучих тел в разных европейских странах, пинта’ z latinského *quārtārius* prostřednictvím polského *kwartarz*. Slovník zaznamenává řadu církevních slavismů, např. *вретище* ‘мешок как тара и условная мера сыпучих тел при перевозке товаров’, *длань* ‘мера, равная ширине ладони’, *нощь* ‘темное время суток, ночь’ aj.

Posuzovaný slovník obsahuje i ty výrazy, které jsou doloženy pouze v jediné památce; to je případ výrazu *ков* ‘в Индии – крупная путевая мера в 10 верст’, který je doložen pouze v jedné staroruské památce z 15. stol. (*Хождение за три моря Афанасия Никитина*), nebo *морг* ‘мера земельной площади (несколько более полудесятины земли)’, nacházející se pouze ve smolenských dokumentech ze 17. a začátku 18. stol. Naproti tomu jiné výrazy označující jednotky míry jsou velmi rozšířené v ruských nářečích, např. *кита* původně ‘связка, пучок сена как единица его исчисления’, v nářečích pak ‘связка, пучок сена, соломы, стеблей хмеля, гороха и т. п.’. Některé názvy jednotek měř postupem času zanikly úplně, jiné přežily jako součást ustálených obrátů, srov. například *гран* ‘единица веса драгоценных камней’, dnes pouze ve spojení *ни (одного) грана* (srov. *нет ни грана истины (в чем-л.)* ‘není v tom zrno pravdy’), nebo se vyskytují pou-

ze v nářečích, např. v přímořských oblastech má slovo *вода* v jazyce rybářů význam časové míry ‘период времени (около 12 часов), в продолжение которого происходит морской прилив и отлив’.

Jak již bylo předesláno výše, slovník zahrnuje i ty názvy, které sice nepatří k jednotkám měř, přesto se jimi označuje určité množství výrobků, potravin aj. Jsou to např. *дюжина*, též *дужина*, *дюжена* ‘в торговле – двенадцать штук (при счете одинаковых или однородных предметов)’, *штука* ‘кусок материи определенной длины, как он поступает в продажу с производства’, *копна* ‘мера сена определенного объема’, *воз* ‘единица исчисления чего-л., перевозимого на возу или продающегося возами (сена, дров, рыбы и т. п.)’ aj.

Přehledné tabulky, uvedené na konci knihy, názorně ukazují, jaké jednotky měř se v určitém historickém období užívaly a jak se v průběhu staletí měnil obsah některých z nich; např. jednotka objemové míry *ведро* se v 16.–17. stol. rovnala 10 litrům, v 18.–20. stol. 12, 299 litru.

Bohatý jazykový materiál slovníku vybízí k řadě doplňujících poznámek, zmíníme zde alespoň dvě: U výrazu *гривна* ‘мера веса, а также счетно-денежная единица’, jehož původní význam byl ‘náhrdelník’ (slovo patří do rodiny psl. **griva* ‘krk, šije’), je k sémantickému posunu *‘náhrdelník’ → ‘váhová jednotka cenných kovů, měnová jednotka’ možno doplnit analogický vývoj významu u staroseverského *baugr* ‘kroužek, kovový kruh’ → ‘peníze’ (ESJS, seš. 4: 203). V hesle *ночь* ‘темное время суток, ночь’ by bylo možno zmínit informaci, že slovo žije v hovorové ruštině ve spojení *денно и ночью* ‘ve dne v noci, stále, bez přestání’.

Slovník starých ruských jednotek měř Galiny Jakovlevny Romanovové bude jistě užitečnou příručkou pro lexikografy, zajímavé informace v něm však najdou i zájemci o ruské reálie a kulturu.

Literatura

- ESJS, 1989– = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, seš. 1–18–, red. E. Havlová, A. Erhart, I. Janyšková, Praha: Academia, 1989–2008, Brno: Tribun EU, 2010–.
- Романова Г. Я., 2017, *Объяснительный словарь старинных русских мер*, Москва.

References

- ESJS, 1989– = *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, seš. 1–18–, red. E. Havlová, A. Erhart, I. Janyšková, Praha: Academia, 1989–2008, Brno: Tribun EU, 2010–.
- Romanova G. IA., 2017, *Ob"iasnitel'nyĭ slovar' starinnykh russkikh mer*, Moskva.

Summary

Russian metrological terminology

The review presents the latest monograph on the Russian metrological terminology from its beginnings until 1918. It describes in detail its contents and explains the structure of headwords. The reviewer pays attention in particular to the semantic motivation of names of units of measurement, taking also notes of the words borrowed from other languages.

Keywords: linguistics, etymology, semantics, Russian, metrological terminology.